

2015 | 1

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ TARTALOMBÓL

- *F. ROMHÁNYI BEATRIX*
KOLOSTORHÁLÓZAT – TELEPÜLÉS-
HÁLÓZAT – NÉPESSÉG
- *PÁLFFY GÉZA*
A SZAKÍTÁSOK ÉS KIEGYEZÉSEK
ÉVSZÁZADA
- *ERDŐDY GÁBOR*
SZALAY LÁSZLÓ, A POLITIKUS
- *DÉNES IVÁN ZOLTÁN*
SZEKFŰ GYULA BETHLEN GÁBOR-KÉPE
- *SZILÁGYI MÁRTON*
A MARTINOVICS-ÖSSZEESKÜVÉS
ELÍTÉLTJEINEK BÖRTÖNVILÁGA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVII. ÉVFOLYAM, 2015. 1. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,

R. VÁRKONYI ÁGNES], SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,

SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektronos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz	1
Pálffy Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban	51
Erdődy Gábor: Szalay László, a politikus	67
Dénes Iván Zoltán: Szekfü Gyula Bethlen Gábor-képe	97

MŰHELY

Szilágyi Márton: Elviselni az elviselhetetlent. A Martinovics-összeesküvés elítélteinek börtönvilága	121
Halász Iván: A nemzetközi felügyelet alatt élő lengyel városállamok az 1939 előtti Európában: Krakkó és Danzig szabad városok	131

MÉRLEG

A magyarországi Anjou-kutatások francia és olasz szemmel	155

MEGEMLÉKEZÉS

R. Várkonyi Ágnesről (1928–2014) (<i>Péter Katalin</i>)	175
Katus László (1927–2015) (<i>Szász Zoltán</i>)	178

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Szekfű Gyula Bethlen Gábor-képe

A Bethlen-monográfia és a „Hóman–Szekfű” első két Szekfű-kötete, *A tizenhatodik század* és *A tizenhetedik század* 1929-ben csaknem egy időben, gyors egymásutánban jelent meg. Hiába telt el azonban időközben másfél évtized, Szekfű Gyulát több esemény is *A száműzött Rákóczi*-botrányra emlékeztette.

Újrafogalmazott vádak

„Én is történelmet írok! De Igaz történeteket! Szomorú magyar történelmet! Minden ideális frazeológia nélkül! Egy történelmi nevet viselő magyar úr többeknek elbeszélte, hogy 1904-ben a *Rákóczi Ferenc* fejedelem hamvainak hazaszállítása idején Bécsben Thallóczy Lajos külügyi osztályfőnök neki Bécsben egy kéziratot adott át azzal, hogy ha annak szerzőségét a nyilvánosság előtt vállalja – egyetemi tanárrá fogják kinevezni és minden érvényesülési lehetőségre számíthat. A kézirat a *Rákóczit* gyalázó mű volt. Az illető magyar úr ezt az ajánlatot méltatlankodva és undorral utasította vissza. Az illető úr nem Szekfű Gyula volt. A *Rákóczit* gyalázó mű mégis megjelent. És Szekfű Gyula egyetemi tanár lett! Az idén, pontosan *Bethlen Gábor* halálának 300 éves évfordulóján megjelent egy Bethlen Gábort gyalázó kötet. És Szekfű Gyula még mindig – vagy még csak – egyetemi tanár! És a magyar egyetemi fiatalság az ő történelmi előadásai szellemében tanulja a magyarok történelmét! *II. Rákóczi Ferenc* katolikus volt, *Bethlen Gábor* református. Egyek voltak azonban szívemességben és magyar hazájuk iránti forró szeretetben. Egyéb bűnük nem is volt.”¹ – Az 1930. januári, budapesti keltezésű és nyomtatott aláírással ellátott röpirat a Bethlen Gábor-könyv és a *Magyar történet* körüli viták légkörében született és becsületsértési pert eredményezett, amelynek a Törekvőtanács után a Kúria elé vitt végső fázisát Szekfű Gyula megnyerte.²

1 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest), Kézirattár (= MTAKK) Ms 4823.

2 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. (Budapest, 1930.) március 10. MTAKK Ms 805/30.; Károlyi Árpád Szekfű Gyulának. Bécs, 1930. február 11., március 28., június 13., december 19., Budapest, 1934. december 10. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár (Budapest), Kézirattár (= EKK) G 628., különösen: Károlyi Árpád Szekfű Gyulának. Bécs, 1930. március 28.: „Ha az a bizonyos elhalt ember csakugyan mondta volna valakinek, hogy Thall(ó)czy 1905-ben (vagy bármikor) neki a röplap szerinti kéziratot följánlotta: akkor a »de mortuis nil nisi bene« közmondás dacára is azt kellene hinnem, hogy az a mortuus vagy örült vagy szemenszedett gaz-

„A »trónkövetelő udvar« (Gálócsy szavai) részéről nem hoztam önnek új megbízást nemzeti nagyságok legyilkolására” – ironizált Angyal Dávid, aki akkoriban Habsburg Ottó nevelője volt, Szekfűnek írt levelében. „De feltűnő volt, hogy a király első kihallgatásom alkalmából sorra kérdezte tőlem: Mi van Bethlennel, Thökölyvel, Rákóczival? Nem voltak ezek nagyravágók? – Ugyebár, vannak coincidentiák, amelyekből egy Kacziány phantasiája könnyen szöhet rossz rémregényt?”³

Néhány éven belül újabb esemény emlékeztette Szekfű Gyulát arra, hogy *A száműzött Rákóczi* szerzősége miatt több mint két évtizeddel korábban azzal vádolták, hogy a könyvet udvari megbízásból írta meg. Csuday Jenő ugyanis 1935-ben az alábbi levélben arra kérte Angyal Dávidot, a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatóját, hogy a bécsi levéltárban keresse meg neki azt az iratot, amelyben az uralkodó magas pénzjutalmat utalt ki Szekfűnek *A száműzött Rákóczi* megírásáért: „Nem vagyok biztos abban, van-e tudomásod arról, hogy egy osztrák cisztercita a bécsi cs. és kir. titkos levéltárban ráakadt I. Ferenc József iratára, amelyben Szekfű Gyulának a Száműzött Rákóczi megírásáért tízezer korona jutalmat utalt ki. Ezt Fery Aladár, földbirtokos fia Fery Oszkár altábornagynak [...] megírta boldogult Gálócsy Árpádnak, aki erre támaszkodva írta meg nevezetes röpcéduláját, mely miatt Szekfű Gyula sajtópert is indított Gálócsy ellen. Ezt az iratot, mely szavahihető úri ember, vértanú fiától ered, én jogosabban használhatnám fel bizonyító adatul, mint Hóman–Szekfű felhasználták Fraknói Vilmos által 128 év után fölfödözött iratsomó tartalmát, amelynek alapján mindketten Martinovics Ignácot még jellemében is megtámadták, amiről a bíróságnak tudomása nem volt, de nem is lehetett. Hogy ez az iratsomó 128 évig várt Fraknóira, aki először bontotta fel, amelyre én nem akadtam, de mások sem, csak Fraknói, ez kétségtávol igazolja, hogy tartalma hamisítvány, későbbi időkből ered, amelyre egy lelkiismeretes és hivatása magaslatán álló történész nem is hivatkozhat. Ezzel szemben a komoly, szavahihető Fery Aladár írása mindenesetre bír bizonyító erővel; de mert én bizonyításaimban körültekintőbb és lelkiismeretesebb vagyok, jó hírnevem is kötelez erre, azt bizonyítékul mégsem használom föl. De mert I. Ferenc József Szekfű Gyulát jutalmazó irata megvan a titkos levéltárban, az az osztrák cisztercita olvasta is, azért arra kérlek, légy szíves azt megkeresni (az 1913-iki iratsomóban megtalálod), azt számomra hiteles formában leírni vagy lefényképezni és nékem elküldeni.”⁴

ember volt [...]. Hát az a Gálócsy tanúja Perczel Mór igazi Perczel? a 49-iki Perczel Mór unokája? vagy 50 xros Perczel?” A röpirat szerzője Gálócsy Árpád (1864–1934) kohómérnök, fajvédő politikus. Károlyi idézett levele alapján arra lehet következtetni, hogy Perczel Mór, Gálócsy Árpád tanúja a hasonló nevű honvédtábornok leszármazottja, talán unokája volt. A Rákóczi-ügy utóéletéről ld. még: *Angyal Dávid: Emlékezések*. S. a. r., jegyz. Czigány Lóránt, bev. Péter László. Szepsi Csombor Kör, London, 1971.

3 Angyal Dávid Szekfű Gyulának. Bécs, 1930. december 17. EKK G 628. 195. Kacziány Géza (1856–1939) tanár, lelkész, közíró, fajvédő politikus, *A száműzött Rákóczi*-botrányt kirobantó publicista.

4 Csuday Jenő Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. december 24. EKK G 628. Csuday Jenő (1852–1938) premontrei szerzetes, gimnáziumi tanár, a *Nemzeti történetírásunk téves útjai* (1932) szerzője.

Szekfű Gyula így írt Csuday Jenő Angyal Dávidhoz intézett kéréséről egykori mentorának: „nagyon köszönöm szíves utasítását a kiérdemesült plagizátor újabb akciójáról. Azt megköszönöm, hogy Tanár Úr elutasítja az ő kívánságát, sértés volna Tanár Urral szemben, aki ilyen dologra – még ha lehetséges volna is – soha nem vállalkoznék. – Ebből az esetből mindenesetre látható, mennyire optimistán ítélte meg Tanár Úr az én helyzetemet, mikor azt írta, hogy én »fenn a magasban« vagyok – holott ime még mindig – és mindvégig, sőt talán halálom után is kénytelen leszek ilyen örült agyrémek ellen becsületemet megvédeni. – És itt nem használ, hogy az ember idegei nem javulnak, hanem mindinkább rosszabbodnak. A dolgot megbeszéltem az ügyvéddel, s az azt kéri, hogy az illető urak organizált támadása (mint előbb volt a Perczel–Pázmándi ügy, Gálócsyval, ép így megszervezve) esetleg megelőzhető, ha bepörlöm Cs[uday] urat a Tanár Urhoz írt levél alapján. Igen kérném tehát, szíveskednék azt a levelet nekem megküldeni és beleegyezni abba, hogy ha ügyvédem alkalmasnak találja a per megindítására (járásbíró, nem sajtótörvényszék előtt), akkor azt arra felhasználhassam. Tanár Urnak ebből semmi nehézsége és gondja nem származnék.”⁵

A Csuday-ügy továbbra is foglalkoztatta Szekfűt. Leveleiből úgy látszik, korántsem alaptalanul: „Miskolczy [Gyula] jövetelére igen várok Tanár Úr sorai értelmében, mivel a dolog kezd sürgős lenni: az egyik turáni reform-hetilapban most egy ily találós kérdés jelent meg: vajon Szekfű a Rákóczi-pénzekből veszi a Rákóczi-bélyegeket? Ez már bejelentés a Cs[uday] maffia részéről, amit a többi követni fog. (Szerkesztője lapnak Bánsághy-/Valcsó/ volt Turul-vezér, képviselő.)”⁶ „Miskolczy már biztosan elmondta, amit vele a Cs[uday] ügyben megbeszéltem: ő a végrehajtott vizsgálat után közölni fogja velem a dolgot, s én akkor nem Tanár Urtól fogom tudni. Ha ugyan addig ezek ki nem jönnek szövevényükkel.”⁷ „nagyon köszönöm az én árulási díjam kiderítése dolgában tett szíves intézkedéseket, – tán ki fogják deríteni Bittnerék, ki az az »osztrák cisztercita«, aki már látta az illető iratokat. A hamis tanúzás naiv módszere: mivel engem »klerikális«-nak ismernek, tehát papi nevet akarnak felléptetni! [...] A Quarterly pénzelésére tudtommal Bethlen István gróf egy külön társulatot hozott össze, mely a bankok – stb-től szerez összegeket, – lehet hogy a Nouvelle Revue-tól is kap támogatást, melyet Kánya tart egészében, – amely olyan miniszter nem lesz, aki még külsőleg is kizárólag a németekre fog támaszkodni, azon itt igen elterjedt feltevésben, hogy 1/ a németek legrövidebb idő alatt agyonverik a franciát, csehet, stb. és 2/ akkor visszaállítják Nagymagyarországot. Ez a megnyugtató feltevés igen elterjedt nálunk.”⁸ „[...] épp most kaptam 21-i levelét és benne azon felfogását, hogy a Misk[olczy]-féle értesítéssel se menjünk kifelé, a nyilvánosság elé. Nem tudom, méltóztatik-e emlékezni arra, hogy Miskolczyék és a Staatsarchiv megkérdezése nem nekem, hanem Tanár Urnak jutott eszébe, s épp azon célból, hogy ily módon

5 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1936. január 13. MTAKK Ms 805/103.

6 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1936. január 27. MTAKK Ms 805/106.

7 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1936. február 2. MTAKK Ms 805/107.

8 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1936. február 15. MTAKK Ms 805/108.

nyilvánosság elé vihessem a dolgot. – ha nem ez lett volna a cél, valóban nem lett volna arra szükség, hogy egyedül Cs[uday] úr megnyugtatóására legyen hivatalos akta belőle – amit némelyek úgy is foghatnának fel, hogy tényleg gyanús volt a dolog, különben nem adták volna hivatalos útra. – De mondom, egyenesen Tanár Úr gondolata volt a Staatsarchivot megkérdezve, lehetővé tenni nekem, hogy Cs[uday] levelére való hivatkozás nélkül irhassunk a dologról. Ami különben úgysem »quieta«, mivel a Fáklya Turul-lap már célzást tett rá, s tegnap olvasom az Emericana folyóiratában, hogy ott meg visszautasították az én meggyanúsításo-mat. Tehát én valóban nem »akarok« a nyilvánosság elé lépni, hanem már ott vagyok Cs[uday] urék jóvoltából. Tanár Úr leveléből azonban végül is úgy látom, hogy nincs kifogása a dolog ellen, ha neve nem fog szerepelni. Ezt természetesen, szívesen megígérem.⁹

A vádak – úgy tűnik – nagyjában elültek. A becsületsértési per lezárult. Csuday Jenő pedig *Nemzeti történetírásunk téves útjai* címmel fejtette ki nézeteit és bírálatát¹⁰ azok egyikeként, akik nem értettek egyet a *Magyar történet* történelem-értelmezésével.

Az egykori professzor véleménye

Marczali Henriket 1919-ben szabadságolták az egyetemről, 1924-ben pedig nyugdíjazták. Egykori tanszékének, a középkori magyar történeti tanszéknek 1925-ben Hóman Bálint lett a tanára. Kiszorítása az egyetemről oda vezetett, hogy magyarországi megszólalási lehetőségei nagyon beszűkültek, egyre inkább elszigetelődött, ami azt eredményezte, hogy mindinkább elvesztette munkakedvét, ez pedig bénítólag hatott – korábban kivételes – alkotóerejére.

Azt, hogy Marczali Henrik hogyan látta, Szekfű Gyula 1921-ben a *Három nemzedékről* írt bírálatát követően visszatért-e a komoly, tárgyilagosságra törekvő történetíráshoz, nem tudjuk, legfeljebb sejthetjük. 1927-ben (tehát két évvel a Bethlen Gábor-monográfia és a *Magyar történet* első Szekfű-kötetei megjelenése előtt) írt – feltehetően utolsó – historiográfiai összefoglalójában ugyanis nem foglalkozott ezzel.¹¹

9 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1936. február 22. MTAKK Ms 805/109.

10 Csuday Jenő: *Nemzeti történetírásunk téves útjai*. Szalay ny., Bp., 1934.

11 *Marczali Henrik*: Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisations et résultats du travail historique de 1876 à 1926. I–II. Alcan, Paris, 1927. (Bibliothèque de la Revue Historique) I. 209–218. Vö. *Hóman Bálint*: Hazai történetírásunk csődje. Magyar referátum francia nyelven. Magyar Szemle 1929. 131–134. Ld. még: *Marczali Henrik*: A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. In: A magyar irodalom története. Szerk. Beöthy Zsolt–Radics Ferenc. II. Kisfaludy Károly felléptétől a kiegyezésig. Athenaeum, Bp., 1907. 601–621.; *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban. I–II. Akadémiai, Bp., 1973. I. 217–245., különösen 219–223.; *Uő*: Angyal Dávid, a történetíró. Tudománytörténeti vázlat. In: A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról. Szerk. Császtvay Tünde–Halász Ferenc–Ujváry Gábor. Argumentum, Bp., 2009. 69–95.; *Uő*: Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. ELTE, Bp., 2013. 9–76.

Mégis az a tény, hogy meg sem említette a kérdést, talán nemcsak abból következett, hogy a *Revue historique* kétkötetes, majd nyolcszáz oldalas európai áttekintésében még tíz oldal sem jutott neki és a magyar történetírásnak. (Ilyen feltevések mellett talán helyesebb lett volna, ha a feladatot Marczali inkább el sem vállalja.) Azt, hogy szerinte Szekfű még nem tért vissza az általa kívánatos és 1921-ben javasolt komoly, tárgyilagosságra törekvő tudományhoz, azokból a gondolatokból érzékelhetjük, amelyeket az utolsó lapokon fogalmazott meg. Azokról, akik egykori tanítványai közül vezető történészek lettek, itt fejtette ki nézeteit. A szöveg magyar fordításban a következő: „A nagy háború [az I. világháború] sehol sem volt kegyes a történetíráshoz. Az igazság iránti érzék csaknem minden országban kihunyott. Hazánkon 1920-tól szinte felfokozott tettvágy lett úrrá. Mindenki tudta, hogy mit jelent Magyarország számára a történelem. Mivel az állam és az akadémia egyaránt megfosztott a szükséges forrásoktól, ezért maga a társadalom gyűrűközött neki a munkának. Az uralkodó felfogás mindazonáltal már nem az volt, mint Salamon [Ferenc] vagy akár Fraknói [Vilmos] idején. Ezen a területen is a reakció diadalmaskodott. [...] Adná az ég, hogy a fiatal történésznemzedék – amelyt e szerény sorok szerzője volt szerencsés kiművelni – visszaállítaná a szigorúan pártatlan és tudományos kutatás becsületét, azt a hagyományt, amely az idő tájt jelent meg, amikor mestereim egyike, Gabriel Monod megalapította a *Revue historique*-ot, és amely hagyományt tanárként, történészként és hazafiként soha meg nem tagadtam.”¹²

A Bethlen-kép és első visszhangjai

A korábbi kutatók, Szilágyi Sándor, Angyal Dávid, Marczali Henrik és Károlyi Árpád elfogadták Bethlen Gábor önmagáról kialakított képét. Azt, hogy Bethlen Gábor kiépítette és nemzetközi hatalmi tényezővé tette Erdélyt, ezért egyensúlyozni és közvetíteni tudott a Habsburg és az Oszmán Birodalom között. A kettőt időről időre kijátszotta egymással szemben, s így az idegen abszolutizmus ellenében a

12 „Nulle part la Grande Guerre n’a été propice à l’histoire. On a presque partout perdu le sens du vrai. Chez nous, des 1920, une activité presque fiévreuse se fit sentir. On savait ce que l’histoire valait pour la Hongrie. Comme l’État, ni l’Académie ne disposaient plus des ressources nécessaires, ce fut la société qui se chargea du travail. Mais la tendance dominante n’est plus celle d’un Salamon ou même d’un Fraknói. En ce domaine aussi, c’est l’esprit de réaction qui triomphe. [...] Puisse la lignée de jeunes historiens que l’auteur de ces modestes notes a eu le bonheur de former, remettre en honneur la tradition de recherche strictement impartiale et scientifique dont il est fier que son premier travail, vers le moment même où Gabriel Monod, l’un de ses maîtres, fondait la *Revue historique*, ait marqué l’inauguration, et dont il a tenu pour son devoir de professeur, d’historien et de patriote de ne jamais s’écarter.” *Marczali H.*: Histoire et historiens i. m. (11. jz.) 217–218. Köszönöm Kecskeméti Károlynak, hogy a Bibliothèque Nationale-ban megkereste, kiírta és elküldte a hazai közgyűjteményekben elérhetetlen szöveget. Az idézetet Lajtai L. László fordította magyarra.

magyar rendi alkotmányosság és szabadság, az ellenreformáció ellenében pedig a vallásszabadság védelmezője lehetett.¹³

Angyal Dávid már 1925-ben azt hallotta, hogy Szekfű „készül egy munkát írni, mely a XVII-ik század történetét tárgyalja s Bethlent leleplezi”.¹⁴ Szekfű Gyula 1929-ben megjelent Bethlen Gábor-életrajzában nem elsősorban új források feltárása és elemzése alapján értelmezte újra Bethlen Gábor személyiségét és szerepét, hanem Meinecke államérdek-fogalmának értelmezési keretébe helyezve cáfolta elődei Bethlen-képét. A 17. századi európai politikát hatalmi érdekek érvényesítése és az abszolutizmus kiépítése határozta meg. Szerinte Bethlen Gábor Erdélyben abszolutizmust épített ki, amellyel visszaszorította és elnyomta az erdélyi rendeket. Ezért egyáltalán nem volt a magyar rendi szabadság külső védelmezője. Amit ugyanis Erdélyben elnyomott, azt nem védhette Magyarországon. Erdélyben korántsem honosította meg a vallásszabadságot, hiszen az jóval későbbi korszak eszménye volt. A vallásszabadságra – mint annyi kortársa, ő is – csak hivatkozott, hogy saját érdekeit korlátozás nélkül érvényesíthesse. Egyáltalán nem harcolt Magyarország török alóli felszabadításáért, hanem állandósította a Magyarországból a török által kiszakított, a megosztást szolgáló szulejmáni ütközőállamot. Az egységes nemzet helyreállítása helyett a magyarság nyugatira és keletre szakadását mélyítette tovább.¹⁵ Ez a kép a gátlástalanul önző, kalandor, ügyesen manipuláló, törökös fejedelemtől Bethlen Gábor korabeli ellenségeinek érveit és vádjait újította fel.¹⁶ A korábbi Bethlen-kép tehát Szekfű szerint a liberális szabadságfogalom és a vallási tolerancia visszavetítése, történelmietlen és elavult.

Hajnal István a *Napkeletben* ismertette Szekfű Gyula *Bethlen Gáborát*. Felületes olvasásra azonosulásnak tűnhet a tömény, koncentrált szöveg, ám tüzetes, figyelmes olvasás után korrekt, tárgyyszerű, lényegre és elfogulatlanságra törő bemutatásnak és bírálatnak bizonyul. „Hozzászoktunk már ahhoz, hogy Szekfű minden műve nehéz hadfelvonulás. Előszavában most is pártokról beszél, tudja

13 Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor életrajza. Stampfel–Wigand, Bp.–Pozsony, 1886.; Angyal Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig. Athenaeum, Bp., 1898. (A magyar nemzet története VI.) <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>; Uő: Bethlen Gábor életrajza. Lampel, Bp., 1900. (Magyar Könyvtár); Uő: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. Századok 63. (1929–1930) 353–364., 465–485., 577–606.; Uő: Történeti tanulmányok. MTA, Bp., 1937. http://mtda.hu/books/angyal_david_torteneti_tanulmanyok.pdf; Károlyi Árpád: Néhány történelmi tanulmány. MTA, Bp., 1930.; Uő: Jegyzetek Szekfű Magyar történetének új kiadásához, és kútfoihez. MTAKK Ms 766/11.; Marczali Henrik: Magyarország története. Athenaeum, Bp., 1911.; Uő: Erdély története. Káldor, Bp., 1935.; Uő: Emlékeim. Az utószót írta, az idegen szavakat fordította Gunst Péter. Múlt és Jövő, Bp., 2000.; Rugonfalvi Kiss István: Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomda Rt., Bp., 1923.; Makkai Ernő: Bethlen Gábor országalkotó politikája. Pátria, Bp., 1929.

14 Angyal Dávid Szekfű Gyulának. Budapest, 1925. február 18. EKK G 628. 187.

15 Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1929.

16 Vö. Pethő Gergely: Rövid magyar krónika. Kassa, 1753. (reprint: Dharma, Bp., 1993.); Dudek János: Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A magyar birodalom története című művéről. Huszár ny., Nyitra, 1904.; Romsics Ignác: Bethlen Gábor – pró és kontra. Erdély legdicsebb fejedelme vagy a török Porta vazallusa? Rubicon 2013. 7. sz. 4–35.; R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor i. m. (11. jz.).

tehát, hogy háborús területre lép. [...] Aránylag kevés az új adat, amellyel Szekfű, saját levéltári kutatásai alapján, Bethlen Gábor történetét gazdagítja: a múlt történetírói nemzedék éppen Bethlenre vonatkozólag óriási anyaggyűjtő munkát végzett már. Az új átértésen, a tudós és költő formáló munkáján van itt tehát a hangsúly. Csaknem kíméletlennek mondható függetlenséget parancsol magára a szerző, az eddigi irodalom s főként a közfelfogás ítéletétől Bethlen alakjának megrajzolásában. [...] Bethlennek a modern liberális áramlat adott olyan szabadsághős szerepet és szellemet, amilyent az ellenreformáció korában még senki sem ismerhetett. [...] az egészet áttekintve, úgy hisszük, bizonyos aránytalanságokat [...] érezhetni Bethlen és a kor jellemrajzában. [...] Támadhatnak talán ellenvetések a bizonyítás módszerét illetőleg is.”¹⁷ Szekfű ugyanis az eszmei motívumokat alábecsüli, a politikaiakat viszont hajlamos túlbecsülni. Ám cáfolni nem elemeiben, csak egészében, újabb művekkel lehet – summázhatjuk Hajnal István bírálatát.

Mályusz Elemér szegedi egyetemi előadásában így jellemezte az abszolutizmus és az alkotmányosság, az államérdék, a rendi alkotmány és a protestáns szabad vallásgyakorlat korabeli összefüggését: „Az uralkodók szolgálai lesznek államuk érdekeinek. Az államérdék úgy, mint mondták, a zsarnokok zsarnoka lesz. A 17. század egész politikai története azt bizonyítja, hogy ekkor az államok tevékenységét, surlódásait, háborúit mindig csak ez az államérdék befolyásolta. A harmincéves háborúban például a vallási érdek lassan háttérbe szorult, és a végén tisztán politikai szempontok voltak a döntők, vagy nálunk Bethlen Gábor háborúit is államának érdekei befolyásolták. Követei például Velencében tanácskozás közben nem arra hivatkoztak, hogy a fejedelem a protestáns vallásszabadságért és az alkotmányért fogott fegyvert, hanem a ragione di statót emlegették. Ezért igazságtalan a Szekfű Gyulát ért támadás, amikor kifogásolták, hogy ezt meg merte írni. Látjuk, hogy ez lévén a korszellem, Bethlen másként nem is tehetett volna. Viszont az is kétségtelen, hogy Erdély államérdeke azonos volt a rendi alkotmány fennmaradásával és a protestáns szabad vallásgyakorlat biztosításával. S hogy ugyanez kölcsönös volt, amint azt Pázmány Péter is hangoztatta.”¹⁸

Mások viszont korántsem Hajnal István és Mályusz Elemér szintjén fogalmaztak. Alvinczi Péter a *Kálvinista Szemlében* támadta, Rugonfalvi Kiss István – aki *A száműzött Rákóczi*-botrány idején Szekfű mellett állt ki, 1923-ban pedig maga is írt Bethlen-monográfiát – a *Protestáns Szemlében* bírálta, Baltazár Dezső debreceni református püspök (Rugonfalvi Kiss István bírálatának tételeiből merítve) előadásban ítélte el Szekfű Gyula *Bethlen Gáborát*.¹⁹

Szekfű a *Magyar Kulturában* válaszolt nekik. Úgy látta, hogy R. Kiss István szakmai bírálat helyett elhallgat, kitalál és igen súlyos, terhelő dolgokat konstru-

17 Hajnal István: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Napkelet 1929. 299–300., 301.

18 Mályusz Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában. Szerk., jegyz., utószó Soós István. Osiris, Bp., 2002. 19.

19 Vö. Rugonfalvi Kiss I.: i. m. (13. jz.); *Uő*: Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának. Szerző, Debrecen, 1929.; *Gyimesi Pálma*: Debreceni színek a Bethlen Gábor-arcképhez. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. Ujváry Gábor. Ráció, Bp., 2011. 122–135.

ál.²⁰ „Mai nemzeti életünkben az emberek hazafiság dolgában talán még érzékenyebbek, mint azelőtt, s ebben az atmoszférában súlyosabb következtetésekkel járó vád el sem képzelhető, mintha valakiről azt mondjuk, hogy nemzeti hősök emlékét sárba tiporja. Ha van valami, amivel irodalmi halottá lehet tenni valakit, úgy ez a mód az. Ha van valami, amivel megakadályozhatjuk, hogy nekünk kellemetlen emberek még az életben megszólaljanak, úgy ez a vád az, melynek alkalmazása nem kritika többé, hanem terror: súlya alatt a vádlott süllyesztőbe hull, hangja örökre elhallgat, s a vádló, a nemzetvédő hős felmagasztosul. [...] Tudományos pályámnak legkeserűbb feladata volt, mikor egyszer a hazafiatlansági vádak egész halmazát kellett megcáfolnom és ellenfeleim hibás idézeteiből, elhallgatásaiból, félremagyarázásaiból kellett igazamat bebizonyítanom. Ma is némi undorhoz hasonló kellemetlen érzés fog el, ha arra a sok nyomtatott szennyre gondolok, melylyel el akartak borítani, s melyen át kellett gázolnom. De ma nem azért védekezem az idézett vád ellen, mintha életkérdés volna számomra: R. Kiss István vádja nem ér ennyire, s vele csak az ő félrevezetett protestáns testvérei érdekében foglalkozom, akiket sajnálnék, ha hazafias fellángolásukat egy ilyen nem létező »sárba rántás« ellenében pazarolnák el. [...] Ez a terror [...] csak kísérlet fog maradni, ha tanult és képzett történészeink, amint ez bizonyos is, valláskülönbőség nélkül, folytatják az új történeti munkát, melynek csak kezdetén vagyunk. Ne tessék terrorizálni, hazafiatlansággal, hamisításokkal vádolni a modernebb módszer szerint készült munkákat, s akkor lassankint kialakul multunknak egy adekvát képe, melyet, ez bizonyos, minden művelt ember el fog fogadni.”²¹

Rugonfalvi Kiss István viszontválaszként egész könyvet adott közre.²² Szekfű aggódva és elkeseredve fogadta ennek hírét, és így írt róla Angyalnak: „jelentem, itt még nem található R. Kiss I. ellenem írt könyve. Ha ő azt írta Tanár Urnak, hogy nekem már megírta, hogy »előterjesztésemet« küldjem Tanár Urnak, hát szokása szerint ebben is téved, – nekem nem írt semmit, de ha írta is, tőle levelet nem fogadok el, felbontatlanul fogom visszaküldeni. – Természetesen semmiféle »jury«-be nem megyek be, amint ezt Tanár Úr úgyis gondolja. Az »alios ventos« nem nagy vigasztalás, – különös sors: más emberek kitüntetések, ünneplések kapnak (az én korom- és standombeliek is), én pedig, elég fárasztó munkás évek után folyton új ventus előtt állok! Mi az oka, nem tudom. Hiszen bár Csánki »összeférhetetlen természetűnek« tart, Tanár Úr tudja, hogy nem vagyok az. R. Kiss Istvánt ismerem annyira, hogy elképzelem, hogy durvaságai minden elképzelhető felül fognak múlni.”²³

Török Pál a *Budapesti Szemlé*ben közzétett Bethlen-könyvszemléjében Szekfű monográfiáját komoly munkának, Rugonfalvi Kiss István válaszát, vádjait komolytalanoknak minősítette.²⁴ Angyal Dávid R. Kiss támadásával szemben védte

20 Szekfű Gyula: Kritika és terror. Magyar Kultúra 1929. 251–256., 300–305.

21 Uo. 254., 305.

22 Rugonfalvi Kiss I.: Az átértékelt Bethlen Gábor i. m. (19. jz.)

23 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, (1929?). december 29. MTAKK Ms 805/41.

24 Török Pál: Újabb könyvek Bethlen Gáborról. Budapesti Szemle 1930. 465–478.

Szekfűt. Annak ellenére, hogy korántsem értett egyet vele: „Megírtam Kissnek, hogy igen helytelenítem hangját s különösen azt, hogy visszatér a Rákóczi heccz modorához, sőt túl is tesz rajta. Egészen vak dühében. Nem látja, hogy túl vagyunk már a »nemzeti vívmányok« korán s hogy most a régi Alvinczi puska visszafelé fog sülni. Valóban ön nem összeférhetetlen. Sőt kevés embert ismerek, akivel jobban meg tudnék férni. De az emberek nem szeretik ám, ha valaki sokat dolgozik. Azt se szeretik, ha kiválóbb náluk, mert félnek, hogy lenézi őket. Azután az ön felfogása kissé felkavarja a nyugton alvó felfogásokat és érzéseket. Én sem vagyok mindenben egy véleményen, de nagyon értem s lehetően kímélni szeretném érzékenységét.”²⁵

A szakirodalom művelői mostanáig Szekfű és Rugonfalvi vitájára összpontosították figyelmüket.²⁶ Ám érdemes elkerülnünk, hogy a Bethlen Gábor-könyv körüli vitákat így módon leszűkítsük. Ha ugyanis ezt tesszük, Szekfű Gyula saját képét, a képzett szaktudós és a nemzeti érzést kihasználó demagóg szembeállítását hisszük meghatározónak könyve fogadtatásában, ami elfedi a nagy, széles körű és sokszínű visszhangot, amely messze túlmutatott Szekfű Gyula és R. Kiss István írásain.²⁷

Móricz Zsigmond – aki 1921-ben elmarasztalta Szekfűt a *Három nemzedékért*, az 1920-as és 1930-as években pedig az Erdély-trilógián dolgozott –, miután nagy elismeréssel üdvözölte a könyvet, a *Nyugatban* így írt: „De a Bethlen Gábor lelki életének vannak mélységei, amikhez Szekfű nem nyúlt hozzá. Családi életét Szekfű nem kutatta fel, s nem ismerte meg, s nem vette tárgyalásba. Pedig ott vannak életének legfontosabb titkai. [...] Ennek a roppant embernek a lelki élete még százszorta bonyolultabb, mint a politikai cselekvése. [...] Bethlen több nagy államférfinál, több az emberiség gigantikus jelenségénél: Bethlen rendkívüli ember, aki mint ember élte le ismeretlen és isteni harcát.”²⁸

Hatvany Lajos – aki a demokratikus forradalom idején kiállt *A száműzött Rákóczi* szerzője mellett – a *Tollban* súlyos szavakkal marasztalta el a Bethlen Gábor íróját: „Szekfű [...] csupán a tegnapi, a mai, az örök hatalmi politikust festi le Bethlenben, az úgynevezett reálpolitikust, aki soha jelszónak föl nem ül, s [...] csak egy célja van: mindenképpen és mindenáron hatalmon akar maradni: amit mond, csupa frázis. Ő épp olyan kevésbé akarja megmenteni Erdélyt, mint a magyarságot vagy a reformációt. [...] Szekfű senkire sem haragszik jobban, mint azokra a történetírókra, akik tudják, amit ő tud, Bethlennek apró cselfogásait, de egyszersmind tudják azt is, amit Szekfű nem is sejt, hogy [...] ha szívesen szövetekezett volna akár az ördöggel is, hogy hatalmon maradjon, ennek a hatalmi vágyának szolgálatában végül mégiscsak megmentette Erdélyt, Erdéllyel a reformációt, a reformációval a haladást, s a haladással a magyarságot. [...] Bethlen Gáborban

25 Angyal Dávid Szekfű Gyulának. Budapest, 1929. december 2. EKK G 628. 191.

26 Gyimesi P.: i. m. (19. jz.)

27 Uo.

28 Móricz Zsigmond: Bethlen Gábor. Nyugat 1929. október 1. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00476>
Kötetben: Móricz Zsigmond: Erkölcsi sarkantyú. Tanulmányok. II. Összeszedte, gond. Nagy Péter. Szépirodalmi, Bp., 1982. 720–725., idézet: 724–725.

már eleve a föderalista Kossuth Lajost üti agyon, mintha bizony a legsvargelbebb önfeláldozással megmenthettük volna a szétbomló Ausztriát: mintha bizony nem lett volna magyar kötelesség – már a monarchiának biztosra várható katasztrófája előtt is – nagyhatalomból kicseppent nemzetül való elhelyezkedésünknek megfelelően új szövetségek lehetőségeiről gondolkodnunk. [...] Szekfű Gyula – minden tudománya mellett is – dohogó nyárspolgár, aki a szeme láttára sarkaiból kimozdult világot a maga okmánybutikja küszöbéről gyomorhajos, rosszkedvű kiábrándultsággal nézi. Mit tudja a filiszter, hogy mi történik körülötte? Mit ért a jelenből, mit sejt a jövőből?”²⁹

Azonban korántsem csupán komolytalannak minősített történészek és a történész-szakmán kívül álló írók vitatták Szekfű Gyula Bethlen Gábor-képét. Olyanok is bírálták azt, akik kétségen kívül komoly szaktudósok voltak. Olyan szaktudósok, akiknek teljesítményét Szekfű Gyula 1931-ben írt historiográfiai helyzetrajzában annak ellenére ismerte el, hogy nemzedéki besorolása alapján a modern nemzetközi szakirodalom szemléleti és módszertani felismeréseitől távol álló, a történelmi feldolgozás helyett adatokat közlő, liberális frázisokat alkalmazó előző nemzedék tagjai közé helyezte őket. Azokat, akikre tudományos képzettsége elsajátítása folyamatában nem kevésbé támaszkodott. Ám nyilván nem Szekfű egykori mentorai iránti lojalitását vagy illojalitását, nem is bírálóinak néhai érdemeit és tekintélyét, hanem szakmai érveik súlyát és megalapozottságát kell mérlegre tennünk. Ahogy – ha nem is azonnal, de hosszabb távon – maga Szekfű is így tett.

Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Szekfű Gyula vitája

Angyal Dávid, Szekfű egykori mentora és védője, a *Századok* 1929-es és 1930-as évfolyamában *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez* címmel új forrásokat tárt fel és kommentált. Közleményében anélkül, hogy megnevezte volna, Szekfű tételeit vitatta.³⁰ Minderről így írt Szekfűnek: „Könyvét [t. i. a *Magyar történet* 17. századi kötetét] örömmel olvastam végig, mert szép könyv, ha sietséggel is van írva. Örültem, hogy itt Bethlenről úgy ír, ahogy én is szeretnék írni. Igaz, hogy a kor politikájának felfogásában nem egyezünk, Bethlen türelmességének megítélésében sem. Most én is írok Bethlenről igen ravasz formában kerülve minden polemiciát. Nem említem önt, Kisst sem. Olyan objectív leszek, hogy akár a Magyar Szemlében is megjelenhetnék, noha eltér Bethlenem a Magyar Szemle kiadásában megjelenttől.”³¹

Válaszul Szekfű Gyula a *Magyar történet* 17. századi kötetében tovább munkálta Bethlen-képét, annak abszolutista és merkantilista vonásait, s az újabb kiadásokban a kútfők és irodalom áttekintése során anakronisztikusnak minősítette

29 *Hatvany Lajos*: Emberek és korok. Regényes korrajzok, naplók, cikkek. Vál., s. a. r. Belia György. Szépirodalmi, Bp., 1964. II. 320–324., idézet: 320–322.

30 *Angyal D.*: Adalékok i. m. (13. jz.)

31 Angyal Dávid Szekfű Gyulának. Bécs, 1930. március 8. EKK G 628. 193.

Angyal Dávid tételeit.³² Angyal a vita folytatásaként az 1929-ben és 1930-ban a *Századokban* megjelent közleményét 1937-ben, *Történeti tanulmányok* című kötetben változatlan formában újraközölte.³³

Károlyi Árpád, Szekfű bécsi tutora és védelmezője, aki akadémiai tagságra jelölte őt, 1930-ban *Néhány történelmi tanulmány* címen tizenegy korábbi tanulmányát adta ki kötetben, amelyben újraközölt hat olyan írást, amelyek – neve megemlézése nélkül – Szekfűvel polemizáltak.³⁴ Ezek közül az egyik a Szilágyi Sándor *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* című forrásgyűjteményéről írt és a *Budapesti Szemlé*ben 1880-ban publikált ismertetése volt. Károlyi cikke Anton (Antonin) Gindely Bethlen Gáborról kialakított negatív képét cáfolta, Bethlen Gábort a harmincéves háború három legnagyobb személyiségének egyikeként mutatta be (II. Ferdinánd és Gusztáv Adolf mellett), az ismertetést pedig így zárta: „A gyűjtemény csupa magyar levelet tartalmaz, s így azzal a külföld nem igen fog megismerkedni; de legalább e szűk haza határain belül tisztára mosó szappan lesz a történetíró kezében – s ez elég; mert azt róhatjuk le, amivel saját magunknak tartozánk.”³⁵

Angyal Dávid és Károlyi Árpád szerint Szekfű tételei nem cáfolják az ő értelmezésüket. Azt, hogy Bethlen Gábor fejedelem kemény kézzel uralkodva erős, szilárd, konszolidált és virágzó viszonyokat teremtett Erdélyben, kivételes helyzetet biztosított a különböző vallásfelekezetek számára, a nemzetközi politikában a maga és az általa képviselt érdekek érvényesítésére törve elfogadtatta Erdélyt mint számításba veendő hatalmi tényezőt, s ezért képessé vált arra, hogy a Habsburg és az Oszmán Birodalom között egyensúlyozzon. Ezáltal lehetett a Habsburg abszolutizmus és ellenreformáció ellensúlya, a királyi Magyarország rendi és vallási különbözőségeinek és szabadságainak külső védelmezője.³⁶

Károlyi Árpád a *Magyar történet* 16. és 17. századi köteteinek szövegével és kútfőhasználatával kapcsolatban füzetnyi jegyzetet vetett papírra. Feljegyzéseit *Vallásszabadság etc. Jegyzetek az új Szekfűből és Szekfűhöz. Fontos jegyzetek* cím alatt gyűjtötte össze és őrizte meg.³⁷ Jegyzeteiben „arcátlan és rosszakaró felületes-ségben” marasztalta el Szekfű szövegét és kútfőhasználatát.³⁸ Különösen az 1606–1608. évi, a vallásszabadságra és a rendi alkotmányra vonatkozó értelmezéseit és forrásfelhasználását bírálta. Azokat, amelyek a Bethlen-monográfia tételeit is meg-

32 *Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet.* 2., bővített, teljes kiadás. I–V. Egyetemi Ny., Bp., 1935–1936. IV. 57–75., 579–560.

33 *Angyal D.: Történeti tanulmányok* i. m. (13. jz.) 181–208. Dicsérte viszont Szekfűt Széchenyivel, a magyar államnyelvvel és a döblingi idősakkal kapcsolatban: uo. 114., 123., 144.

34 *Károlyi Á.: Néhány történelmi tanulmány* i. m. (13. jz.) 154–481.

35 Uo. 394–455., idézet: 455.

36 *Angyal D.: Adalékok* i. m. (13. jz.); *Károlyi Á.: Néhány történelmi tanulmány* i. m. (13. jz.) 394–455. Vö. *Angyal D.: Magyarország története* i. m. (13. jz.); *Uő: Bethlen Gábor életrajza* i. m. (13. jz.); *Marczali H.: Magyarország története* i. m. (13. jz.); *Uő: Erdély története* i. m. (13. jz.); *Rugonfalvi Kiss I.: Iktári Bethlen Gábor* i. m. (13. jz.); *Makkai E.: i. m. (13. jz.); R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor* i. m. (11. jz.). Ld. még: *Romsics I.: Bethlen Gábor* i. m. (16. jz.).

37 *Károlyi Á.: Jegyzetek* i. m. (13. jz.) 11.

38 Uo. 3.

határozták. Velük szemben kiemelten hivatkozott Angyal Dávid *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez* című háromrészes közleményének értelmezéseire és példáira. Tétélesen felsorolta azokat a törvényeket, amelyek a *cuius regio, illius religio* „istentelen pogány elvét” letörték, „amikor a földesurak ellen is megadták a jobbágy-nak vallása szabad gyakorlatát”.³⁹ Károlyi Árpád feljegyzései a Bethlen Gábor-monográfiát alapján érintették, hiszen Angyal Dávid és saját felfogása mellett, Szekfű interpretációjával szemben foglalt állást.

Nem tudom, ismerte-e Szekfű Gyula Károlyi Árpád feljegyzéseit. Abban a formájában, ahogy az ránk maradt, úgy hiszem, nem olvasta. Ám tudhatott arról, hogy Károlyi Árpád nem ért egyet az ő értelmezésével, ahogy Angyal Dávid sem. A feszültséget Angyal Dávidnak 1929 és 1933 között írt leveleivel és 1933-ban a Károlyi-émlékkönyvbe írt esszéjével próbálta oldani úgy, hogy elválasztotta egymástól a személyes kapcsolatot és a szemléleti különbséget. A személyes feszültség mindkét egykori mentorával oldódott, ám a közöttük lévő felfogásbeli különbség és szemléleti ellentét a levelek, a *Magyar történet* 17. századi kötete, az abban található irodalomértelmezés, *A politikai történetírás* című esszéjének historiográfiai helyzetképe és programja, valamint Angyal Dávidnak az 1937-es *Történeti tanulmányok* című kötetben újból kiadott Bethlen Gábor- és Rákóczi-tanulmánya tanúsága szerint megmaradt.⁴⁰

Szekfű tartotta magát az általa a témára alkalmazott kifejezésekhez, az abszolutizmushoz és a merkantilizmushoz, Bethlen Gáborról alkotott képét jobban kidolgozta, s hangsúlyozta, hogy az önálló Erdélyt Bethlen alakította ki és emelte nemzetközi tényezővé. Azt az Erdélyt, amelyhez *A száműzött Rákóczi* főhőse irracionálisan, a korszerűség követelménye, Magyarország egysége ellenében makacsul ragaszkodott, s amelyet Szekfű Bethlen Gábora szulejmáni ütközőállamból az önállóság látszatával rendelkező tényezővé emelt az egységes Magyarország ellenében.

Személyes kapcsolat és szemléleti különbség

Korszerű–korszerűtlen, a legújabb német szakirodalmat nyomon követő–attól elszakadó, a liberális kisnemzeti illúziókkal szakító–azokkal azonosuló, adatközlő–feldolgozó – ezekkel a szembeállításokkal írta körül Szekfű saját és egykori mentorai (Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Marczali Henrik) szemléletét *A politikai történetírás* című historiográfiai helyzetrajzában.⁴¹ Angyal Dávidnak írt leveleiben a hozzá és Károlyi Árpádhoz fűződő viszonyát, szemléletük különbségeit értelmezte elsősorban a *Bethlen Gábor* (s részben a *Magyar történet*) kapcsán. Amikor elküldte Angyal Dávidnak a *Magyar történet* 17. századi kötetét, magyarázatot is

39 Uo. 13.

40 Hóman B.–Szekfű Gy.: i. m. (32. jz.) IV. 579–580.; Szekfű Gyula: A politikai történetírás. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. 397–444.; Angyal D.: Történeti tanulmányok i. m. (13. jz.) 181–208., 325–369.

41 Szekfű Gy.: A politikai történetírás i. m. (40. jz.) 434–435., 439–440.

fűzött hozzá: „V. kötetemet [a 17. századot] főképp azért bátorkodom alkalmilag szíves figyelmébe ajánlanom, mert tulajdonképen ebben próbáltam meg a külön Bethlen-kötet erdélyi háttérét megrajzolni. A Bethlen-kötet így filius ante patrem, talán ezért is okozott ott is visszatetszést, ahol ilyenre nem számítottam.”⁴²

Szekfű Gyula a *Magyar történet* 18. századi kötete kapcsán kitért arra, hogy mi választja el az ő és nemzedéktársai szemléletét a millenniumi *A magyar nemzet története* szerzőitől, mentoraitól, Angyal Dávidtól és Károlyi Árpádtól. Ezt a módszertani képzettségben és tudatosságban látta. Arról is írt, hogy kiktől várja művei recepcióját: a nála fiatalabbaktól. „Igen köszönöm és jól esik, hogy Tanár Úr legalább nagyjában meg van elégedve a VI. kötettel [18. század]; hogy mindent helyeslően valaki, azt gondolkodó ember soha se remélheti. Tudom azt is, hogy Tanár Úrnak nemcsak részletekben lesz kifogása, hanem a nagy vonások és vezető ideák ellen is, de ezt is természetesnek tartom. Nem hiszem, hogy az utóbbi évtizedek legnagyobb történetkutatói Leistungjai, Diltheyn, az ominózuson elkezdve Troeltsch, Max Weber, másrészt Schmoller, Below és mindezek utódain át, egyhamar kitörölhetők lennének a methodusból, melyben ma kétségtelenül mély nyomokkal bírnak. A Millenniumi Történetben ezek hatása még természet szerint nem jelentkezhetett és azt is értem, hogy olyan komoly történész, mint Károlyi Árpád, aki egy élet nehéz munkáját áldozta a korábbi módszer és ideál szolgálatában, nem hajlandó többé az újat úgy méltányolni, mint tenné akkor, ha a hatás alá korábban került volna. Az embernek általában véve arra kell számítani, hogy a fiatalabbak fogják egyszer elismerni. Aminthogy pl. én meg vagyok győződve, hogy Károlyi Árpád és Tagányi Károly *oeuvrejét* [...] mi fiatalabbak sokkal nagyobbra becsüljük és objektíve is igazságsabban tudjuk mérlegelni, mint az ő valódi kortársaik.”⁴³

Fél évvel később újból visszatért Bethlen-képük különbségére: „Nagy érdeklődéssel várom Tanár Úr új Bethlen Gáborát, – én ugyan azt hittem, mikor az enyimet irtam, hogy a Tanár Úrtól, főként a legújabb francia kiadástól, nem tértem el, – s különösen kíváncsi vagyok most Tanár Úr új felfogására a kor politikáját illetőleg. A kor politikája – Gusztáv Adolfé és a dán királyé (ez utóbbi Dietrich Schäfer előadásában) és Richelieué: nem igen tér el országok szerint. Ami a toleranciát illeti, Bethlennél valóban vannak feltűnő nyomok, melyeken ha az ember némi fantáziával tovább menne, arra jutna, hogy talán nem is volt olyan hívő ember. Aminthogy a toleranciához e régi időkben némi hitetlenség kell is. Lehet, hogy e téren túlságos koncessziókat tettem a közfelfogásnak, Bethlent annyira vallásosnak képzelve. Kacz[iány] pályája most emelkedik, Pesti Naplóban március 15-i szónok, fénykép, a Kossuth-szobor előtt áll és beszél tisztes öregségben. A Zsilinszky-féle Előörsben Csuday nagy cikket írt az új magy. történet ellen, azt mondják, ki fog jönni 12 kötetes történetével. – Viszont Ravasz László az Erdélyi Heliikonban igen szépen írt, Makkai könyve ismertetésekor, az enyimről is. Nulla dies sine »kisca« (amivel az embert szabályozni akarják).”⁴⁴

42 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, (1931?). január 13. MTAKK Ms 805/43.

43 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. (Budapest), 1931. október 29. MTAKK Ms 805/38.

44 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1932. március 18. MTAKK Ms 805/46.

Újra és újra beszámolt Bécsben élő egykori mentorának az otthoni fejleményekről: „Itt semmi ujság, szellemi nivónkra mi sem jellemzőbb, mint hogy arról van a harc, legyen-e Akadémiánk tudós elnökének még egy elnöksége, vagy sem. Azt hiszem, közeledünk szellemi téren az üresség és a formák uralmának mélypontjához. Nekem még szerencsém, hogy következő kötetemen dolgoznom kell, s így mindezeket meglehetősen érdektelenül nézhetem.”⁴⁵ „[...] teljességgel elsüllyedtem a VII. kötet [19. század] írásában, – valósággal mást se csinállok egész nap, mint 10-12 órát dolgozom, legfőleg ha a M[agyar] Szemle szerkesztőségébe megyek be – szórakozásként. – Tanár Úr ezt a kínlóddást bizonyára méltányolja, most csinálom a 40-es éveket, Kossuth-tal, s teljességgel képtelen vagyok mással foglalkozni, – a M[agyar] Szemlének régóta nem tudok elkészíteni egy cikket.”⁴⁶

Nyugtázta, majd kommentálta Angyal Dávid Bethlen Gáborra vonatkozó megjegyzéseit: „A könyvemre vonatkozó sorokat is igen köszönöm, – mindenképp jobb, ha Tanár Úr közli velem, mint mikor Bethlen-tanulmányában polemizált könyvemmel, anélkül, hogy említette volna nevemet.”⁴⁷ „A polemia folytatására nézve nyugodtan irhatom az »igen kérem«-t. Ezúttal azonban arra is kérem Tanár Urat, ne nehezteljen majd, ha az újabb polemikus levélre nem fogok polemice válaszolni. Az egész ügyet többször átgondolván, egész kilátástalannak látom a vitatkozást. Tanár Úr bizonyára meg van győződve arról, hogy én az irodalmi utalásokat arra használom, hogy anti- és sympathiáimat kielégítsem. Nincs reménységem arra, hogy Tanár Úr elhiggye, hogy ez nem így van.”⁴⁸

Ismét feltört belőle a keserűség, amely *A száműzött Rákóczi* fogadtatása óta forrt benne: „Abba már belenyugodtam, hogy ha egy-egy könyvem megjelenik, az sajnálatos alkalmat ad a köztünk levő és nekem igen kedves jóviszony pillanatnyi megzavarására. Remélem, hogy ez is csak pillanatnyi zavar lesz, mely úgy látszik elkerülhetetlen folyamánya manapság a »Generationsproblem«-nak. [...] Nem akarom elsorolni Tanár Úr azon értekezéseit, – egész a Deák Ferenc emléke stb. aránylag rövid cikkig, melyeknek anyagát mind felhasználtam és idéztem. Itt talán kifogásolható, hogy ezekről a jegyzetek közt nem írok oly meleg részletességgel, mint pl. Károlyi könyvéről, de ennek oka a méretekben van, – Tanár Úr igazi nagyszabású műveiről a korábbi kötetekben, ha jól emlékszem, illően emlékeztem meg. Viszont az Andrassy–Tisza stb. küzdelmekben irt hírlapi és Bp. Szemlebeli cikkeit nem említhettem meg, mert ezekbe a küzdelmekbe alig bocsátkozhatott be előadásom, – ezek a közjogi témák mindinkább részletekké színtelenednek, minél távolabb érünk tőlük. A hírlapi cikkeket nem idézhettem, mert nem volt, amire idézzem. Ha visszatekintek e négy kötetem irodalmi utalásaira, nem tehetek róla, de úgy találom, hogy szeretettel és barátsággal emlegettem Tanár Úr és mások műveit, a jó könyveket a sok rossz mellett, amiket szintén illően emlegettem, amint nézetem szerint megérdemelték. Ha szűkszavú lettem volna a jósóban, talán ez

45 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1932. március 24. MTAKK Ms 805/47.

46 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1932. július 6. MTAKK Ms 805/50.

47 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1933. március 9. MTAKK Ms 805/60a.

48 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1933. március 19. MTAKK Ms 805/61.

sem lett volna csodálatos, egyéni sorsom következtében. Vajjon ki és hol, mely nyilvánosság előtt beszélt Rákóczi-könyvem óta barátságosan írásműveimről? Az Akadémiában a publicisztikai pályázatnál azt mondták, hogy a Három Nemzedék történeti mű, a történeti művek áttekintésénél ezt és a Staat Ungarnt a publicisztika körébe utalták, – a Fontes-kötetek közül Lukinich szatmári békéjét tüntették ki, az én Iratok a magyar államnyelvhez-emet tekintetbe sem vették, – a Századokban eddigi kötetemet azzal intézték el, hogy Domanovszky megírta, hogy szerinte Zápolyai a jó magyar és hogy én Habsburg-párti vagyok (most talán Tanár Urhoz hasonlóan az disputálhatja a következő bírálót, hogy Kossuth-párti vagyok). Valóban nem vagyok elkényeztetve szaktársaim részéről. Senki sem tartja érdemesnek foglalkozni azzal, amit mégis én hoztam ki: a barokk korral, a rendi nacionalizmussal, a török korbéli és azt követő nemzetiségi viszonyokkal, – mindenkinek elég az, hogy ez vagy az nem tetszik könyveimben. Csoda volna, ha végre is el-tompulnék és nem igen törekedném mások érdemeinek színes szavakkal hirdetésére? De mondom, ebben nem érzem magam hibásnak. A többi, kisebb szemrehányásban sem, de ezekkel valóban kár volna tovább folytatni e vitát. A fentieket se tessék panasznak vagy viszont-szemrehányásnak tekinteni, – ártalmatlan és következés nélküli reflexiók Tanár Úr levele olvasásakor.”⁴⁹

Személyes hangú levélben köszönte meg Angyal Dávid megemlékezését arról, hogy egykori pártfogoltja betölti ötvenedik évét és ehhez némi önértékelést fűzött: „engedje meg, hogy ötven évemről való szíves megemlékezéséért hálás köszönetet mondjak. Tanár Úrból valóban az a régi szíves jóindulat szólal meg most, melyet én már több mint negyedszázada, majdnem harminc éve állandóan élvezek, – amely elvezetett engem, kézen fogva, Kónyi Manóhoz, amely életem nagy krízisében önzetlenül támogatott, s amely később is mindent megtett pályám egyengetéséért. Ha az utóbbi években ki is derült, hogy sok dolgot egymástól eltérően látunk, ez mind csak tárgyi dolgokra vonatkozott, nem pedig arra a személyes viszonyra, melybe Tanár Úr engem oly régen befogadott és amelybe beletartoznom nekem jólesik és mindenkor büszkeség lesz. Ha hibáról lehet beszélni, csak az én hibáimról, mert sajnos természetem nem ép kellemes és oly nehéz a természetet legyőzni. Az ötven évet elérve elsősorban önvizsgálatot kell tartanom, s ez bizony éppenséggel nem kedvező önmagamra. Igen kérem Tanár Urat, vegye ezt tekintetbe és ha bármi keserűség maradéka volna a mi »tudományos« dialógusainkból, tessék azt egyenesen nekem felróni és azután – szívesen megbocsátani.”⁵⁰

A Károlyi Árpád-életrajzban megjelent tanulmányát így kommentálta: „Nagyon örülök, hogy a Károlyi-tanulmány megnyerte Tanár Úr tetszését, – Károlyi egy valóban klasszikus levélben köszönte meg, – s remélem, belsejében nem neheztel érte.”⁵¹ Egy év múlva arról számolt be, hogy a kettőjük közötti feszültség feloldódott és Károlyi Árpád jól van: „Szombaton hosszú társalgás volt Károlyi Árpáddal [...]. Eckhart Ferenc kérésére Szily kilátásba helyezte, hogy ingyen ke-

49 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1933. március 9. MTAKK Ms 805/60a-b.

50 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1933. május 25. MTAKK Ms 805/65.

51 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1933. október 12. MTAKK Ms 805/70.

zelteti a Korányi-Klinikán. – De az öreg úr kitünő színben és úgy látszik, jó hangulatban van.”⁵²

Továbbra is rendszeresen beszámolt az otthoni fejleményekről, és aggodalmát fejezte ki az 1934. februári ausztriai polgárháború eseményei és amiatt, hogy az hogyan érinti Angyal Dávid és a Bécsi Magyar Történeti Intézetben lakók és dolgozók életét: „Goebbelseink és Göringjeink már megvannak és a választások után hivatalba lépnek, [...] általában igen kevés emberrel érintkezem, s inkább sürgősen dolgozom. Ki tudja, meddig lehet még dolgoznunk nekünk, akik nem vagyunk és nem leszünk turánisták. Még a legnagyobb társaság, amibe három hete eljutottam, a szombat délutáni volt, ahol Eckhart, Horváth János, Németh Gyula nagy antihitleri beszédeket tartottak, egyedül Károlyi úr mutatott nagy hajlandóságot a németek és Führerük iránt, Bethlenre különben is neheztel, hogy annyi adósságot csinált, s ezért vonják le a nyugdíjasok fizetését.”⁵³ „[...] a mostani bécsi események alatt – elképzelheti – állandóan gondolkodom Tanár Úrra és a gondjaira bizott kis társaságra. Remélem, semmi nehézségük nem volt, de persze az idegekre borzasztó lehet az eseményeket közelebbről szemlélteni.”⁵⁴ „Nagyon örülök, hogy eddigiek Tanár Úr és az Intézet feje fölött baj nélkül elmúltak. Hogy mi lesz, azt nem is szeretem végiggondolni. Annyi bizonyos, hogy ha ott sikerül a csapás, akkor itt is át fognak hasonulni a viszonyok. A humanizmus teljesen kiveszett, művelt emberek »megértik« Planetta urat stb – jobb ezekről nem is beszélni. Nálunk hasonló rezsimet még sokkal gyorsabban lehetne bevezetni. [...] Jobb időket, – régi Ballplatzi bon-mot volt 1914–1918 közt: unser Bedarf an Weltgeschichte ist bereits gedeckt, – most már valóban megfulladunk a világtörténeti események súlya alatt.”⁵⁵ „Hazai és világtörténet egyaránt érdekes, – bizonyosnak tartom, hogy megint Németországhoz állunk az elkövetkezendő nagy konflagrációban. [...] Legutóbbi szombaton kiderült, hogy Károlyi úr Bethlennek rója fel a nyugdíjak leszállítását, s ezért volt annyira meglepődve bukásával. Hitlerben a német rend stb. és egy kissé az antiszemitizmus imponál neki, – ha visszaemlékszem, a Thallóczy-társaságban kell látnom a magyarabb műveltségű magyarok első elvi antiszem[ita] társaságát (tán Lueger hatására? vagy talán Thall[óczy] germán eredete következtében? Nem tudom).”⁵⁶

A *Magyar történet* újabb kiadásához fűzött „Kútfők és irodalom”-ban így jellemezte Angyal Dávid Bethlen-képét: „munkám adatain és felfogásán különböző támadások után sincs okom változtatni. /Angyal Dávid id. 1930-i Bethlen-tanulmánya is tulajdonképp az én Bethlen-rajzommal polemizál, anélkül, hogy feldolgozásaimat megemlítené. Polémikus lendületében gyakran oly vizsgálatokat is végez, aminőkkel szemben nem szükséges állást foglalnom, pl. hogy a »transsilvanizmus már a középkori királyság idején is megnyilatkozik« (27. l.), amit pedig történetírá-

52 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1934. július 10. MTAKK Ms 805/53.

53 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. március 25. MTAKK Ms 805/94.

54 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1934. július 27. MTAKK Ms 805/84.

55 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1934. augusztus 2. MTAKK Ms 805/85.

56 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. április 6. MTAKK Ms 805/95.

sunk már *Deér József* és *Eckhart Ferenc* erdélyi tanulmányai (Magyar Szemle, 1934, 22. kötet) előtt sem fogadott el; vagy amikor azt a kérdést vizsgálja, hogy a »török basák nem voltak rosszabbak Mansfeldnél« (45. l.). Troeltsch nézeteit illető magyarázatai is, azt hiszem, Révész Imre újabb tanulmányai után nehezen tarthatók fenn. Tanulmányának értékes részei a bécsi spanyol követjelentésekből való idézetek, végző megállapításai erősen szubjektívek, pl. mikor elismeri az én fejtegetéseim után, hogy Bethlen gazdasági politikáját merkantilizmusnak nevezni »nem egészen helytelen jellemzés« (57. l.), másutt szerinte is Bethlen intézkedései a »merkantilizmusra emlékeztetnek,« de »talán felesleges az ilyen szerény szervezetre ráaggatnunk a merkantilizmus nehéz palástját« (59., 60. l.).⁵⁷

Angyal Dávid elolvasta és levélben kommentálta a *Magyar történet* újabb kiadásához írt kütfő- és irodalomértékelést. Szekfű Gyula így indokolta meg, hogy miért írta azt: „Nagybecsű soraiból sajnálattal látom, hogy a Bethlen G[ábor]-tanulmányát illető megjegyzéseimért megneheztelt. Amennyire sajnálom, hogy ez megtörtént, – s nem azért írtam, hogy Tanár Urat megharagítsam, – annyira megvolt magammal szemben a keserű kötelesség, hogy legalább ennyit írjak. Végtere is bele kellett dolgoznom az új kiadásba az addig megjelent irodalmat, s Tanár Úr tanulmánya, annak dacára, hogy szorgosan került nevének említését is, nagyon is belevágott ebbe a megemlítendő irodalomba. Nekem talán nem természetem (vagy az élet kiverte belőlem) a sértődöttség és neheztelés és nem hiszem, hogy valaha is panaszkodtam volna bárkinek is arról, hogy Tanár Úr egész füzetet ír nagyrészt ellenem és engem abba a groteszk helyzetbe hoz, hogy ott sem engem, sem munkámat nem említ, hanem mégis folyvást velem polemizál. A kívülállók vagy azt gondolták, hogy még a nevem leírása is kellemetlen a szerzőnek, vagy azt, hogy a szerző az én helyzetem oly prekáriusnak tartja, hogy kíméletből nem akar velem nyilvánosan polemizálni. – Mindkét esetben más talán keserűbben fogta volna fel a dolgot, – én azonban igyekeztem a személyes vonatkozásoktól eltekinteni és azon egyszerű és »incontestable« tényre gondolni, hogy két annyira különböző fejlődésű tudós egyéniség között a nézeteltérés szinte a természetes dolog, bármilyen sajnálatos is az. Soha sem voltak illuzióim az iránt, mintha Tanár Úr akár az én Széchenyi-rajzomat, akár Fráter Györgyömet vagy Bethlen vagy a barokk kor rajzát vagy akár neobarokk-elképzelésemet helyeselte volna. Bizonyára a protestantizmusról alkotott véleményeimet sem osztja, amint Rákóczi-ról is másként gondolkodik és másként gondolkozott akkor is, mikor a Rák[óczi]-dologban oly szívesen támogatott és védelmezett. A tudományos meggyőződést nem lehet erőszakolni és így bármennyire sajnálom is, néha ki kell ütköznie a világ előtt is ezen eltérő gondolkodásnak. Azok után, melyeket Tanár Úr velem szemben jónak látott Bethlen-tanulmányában felhozni, azt szeretném hinni, hogy az én néhány sorom nem illojális, – kevesebbet valóban alig tudtam volna reflektálni. Szíves elnézését kérem mindeztért [...]»⁵⁸

57 Hóman B.–Szekfű Gy.: i. m. (32. jz.) IV. 579–560.

58 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. október 31. MTAKK Ms 805/101.

Angyal Dávid kezdeményezte, hogy a szemléleti különbségek ne veszélyeztessék kettőjük személyes kapcsolatát. Ő – leveleinek tanúsága szerint – mindig nagy tapintattal választotta el a kettőt egymástól. Szekfü a szemléleti különbségeket így kommentálta: „talán nem illik azonnal válaszolni olyan jelentős levélre, aminőt Tanár Úrtól ma kaptam, – mentsen ki, hogy a következő napokban nem lesz elég időm, s így inkább most írok, mint később vagy elkésve. Miként legutóbb is bátorkodtam írni: a tárgyi dolgokban igen sok eltérés van Tanár Úr felfogása és az enyim között. Ezen nem lehet segíteni, ez »adottság«, s emellett érthető is az egyéniségekből és azok külön fejlődéséből. Ily eltérések mellett immár negyedszázada van szerencsém Tanár Úrral azon közeli viszonyban lenni, mely nekem mindig megtisztelő és kedves volt, s Tanár Úrnak talán – legalább is – nem túlságosan unalmas. Legujabb leveléből látom, hogy ennek fennmaradásáról van szó, annyira közelebről érintette Tanár Urat a néhány sor, amit irtam. Mást nem tudok ajánlani, minthogy tekintsük e sorokat, s mindazt, amit Tanár Úr rájuk polemice válaszolni fog, ilyen tárgyi dolognak, melynek a jó viszonyt nem feltétlenül kell zavarnia. Remélem, hogy amint én sem neheztelek Tanár Úr szóbanforgó értekezéséért, Tanár Úr sem nehezten az én nyomtatott írásaimért, hiszen most is azt írja, hogy egyikünk sem köteles a másiknak véleményét elfogadni. Mikor én legutóbbi levelemben elsoroltam azon kérdéseket, melyekben tudom, hogy Tanár Úr másként gondolkodik és lát, ezt nem panaszként tettem, csak a tény konstatálására, miután jelen helyzetben jobb, ha világosan látunk. Tanár Úr levelének viszontpanaszaira bevallom, hogy szerzők említése iránt nekem kissé más érzésem van, s abban nem látok sem jó, sem rosszindulatot, – s például azon, hogy Tanár Úr legujabb Rákóczi Ferenc értekezésében idéz-e és hányszor engem, vagy csak megemlíti-e egyes megállapításaimat, egyáltalában nem akadtam fenn. Egyébként az elég hiányos index szerint, a Magy[ar] Tört[énet]-ben én egyedül (nem Hóman) 17 lapon idéztem Tanár Úr műveit, a legtöbb esetben tölem kitelhető legnagyobb elismeréssel. Ha Tanár Úr lehetségesnek tartja fenti javaslatomat: hogy a tudományos eltérésekből ne engedjünk »amertume«-öt felhalmozódni a személyes érintkezés számára, akkor ezt azzal kezdeném, hogy Tanár Úr beleegyezésével ezen legutóbbi tudományos levélváltásunk végére pontot tennénk, – még azt sem szeretném feszegetni, hogy tényleg elhagytam-e a Száműzött Rákócziról való felfogásomat (ami ha így volna, igen szégyenletes lenne rám nézve). A tudományt elhagyva, csak Tanár Úr végső szavaira legyen szabad reflektálnom, melyek, mint legutóbbi levelében a »neobarokk ifjú« (hogy én volnék az!), igen finom, öngúny formájában levő iróniák. Hogy én felém a magasba kiált Tanár Úr a mélységből!! – valamikor én kiáltottam a mélységből, s eléggé illúzió volna a részemről, ha azt hinném, hogy kint vagyok a mélységből. Jobbról és balról egyformán támadtatva, turánitól, hitleristától, liberálistól, olyan időt élve, amikor egyrészt műveletlen elemek, másrészt személyes ellenségeim vannak közel a hatalomhoz, olyan idők elé nézve, amikor, ha egyszer Hóman elmegy, nem tudja az ember, taníthat-e egyáltalán; amikor tehát 30 éves munka után azt sem tudja az ember, lesz-e esetleg fizetése vagy nyugdíja, – amikor az Akadémiában és minden hivatalos intézményben

nulla az ember, akitől azt várják, hogy meg legyen hatva, ha József főherceg történetírói érdemeivel említik egy sorban, – méltóztassék elképzelni, ha az én kötetemet Domanovszky vagy Lukinich vagy Berzeviczy írta volna! – mindez a magasságot jelenti talán? Ezekért nem panaszkodom, mert megvan az emberi öntudatom, – viszont Tanár Úr öröndetesebb pályáját örömmel regisztrálom: közbecsülésben befejezte szabály szerint tanári pályáját, utána éveket új pályán, közhasznú tevékenységben tölthetett, – ezeket vajjon remélheti-e egy is köztünk »fiatalok« között, – ez, mondom, igen öröndetes, az érdemnek e megbecsülése, de vajjon ez mélységnek nevezhető-e? naivság lenne azt hinnünk, hogy számunkra, (ha megérjük) valamikor egy Klebelsberg vagy Hóman gondoskodni fog. Ha Tanár Úr Pestre jön és értesít, ugyanazon érzelmekkel megyek az Astoriába, mint eddig, ha Tanár Úr jegyzetemre nyilvánosan válaszolni fog, – de remélem, Tanár Urat sem fogja zavarni, ha én arra a válasza is kénytelen leszek válaszolni.”⁵⁹

„[...] szíves sorai után talán lezárhatjuk azt a kérdést, melyet közmegelegedésre úgysis oly nehéz megoldani. Én nagyon sajnálom, hogy néhány soromat, mely nézetem szerint a legkevesebb volt, amit Tanár Úr fűzetére válaszolhattam, annyira rossz néven vette, hogy egy sorba állítja Eckhardt Sándor neobarokk vádjával (melyhez csak annyi a közöm, hogy egy tőlem »márkázott« kifejezést alkalmaz egész másra) és Farkas támadásával, melyet én nem helyesletem, mikor könyvéből tudomást szereztem róla, s ezt meg is mondtam neki. – Hogy Tanár Úr mégis ezek közé helyezi el soraimat, az öröndetes bizonyítéka lehet annak, hogy Tanár Urat nem hurcolták meg egész életében mint engemet, s így sokkal nagyobb érzékenységgel bír. Mondom, igen sajnálom, hogy ezt az én egyszerű védekezésemet ilyen súlyosan méltóztatik értékelni. A jövőre nézve tehát maradhatunk abban, hogy ha Tanár Úr válaszol a jegyzetemre, én ezért nem fogok neheztelni, de Tanár Úr is természetesnek tartja, ha én is válaszolni fogok, – egyébként én is örülni fogok ezután is, mint annyi éven át, ha az Astoriában vagy bárhol másutt is Tanár Úr szíveskedik elbeszélgetni.”⁶⁰

Szekfű Gyula Angyal Dávidhoz és Károlyi Árpádhoz fűződő személyes jó viszonya szemléleti ellentéteik ellenére megmaradt. Ebben nem kevés szerepe volt Angyal Dávid befogadó és megértő emberségének.

Transzilvanizmus

A Bethlen-monográfia visszhangja beletorkolt abba a széles és sokszínű diskurzusba, amely Bethlen Gábor történelmi szerepéről, Magyarország és Erdély viszonyáról, az erdélyi magyarok helyzetéről, dilemmáiról és identitásáról, így a transzilvanizmus ideológiájáról folyt Kós Károlytól Makkai Sándoron, Ravasz Lászlón és Babits Mihályon át Tavaszy Sándorig Erdélyben és Magyarországon.

59 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. november 7. MTAKK Ms 805/100.

60 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. november 19. MTAKK Ms 805/102.

Jó helyzetfelismeréssel Szekfű az *Erdélyi Helikon*, a transzilvanizmus orgánuma hasábjain fogalmazta meg újra Bethlen Gábor-értelmezését. Mások Bethlen-értelmezéseit visszavetítéseknek, korszerűtleneknek és túlhaladottaknak láttatta, a sajátját pedig a korszerű, tudományos álláspontként mutatta be. Olyan álláspontként, amely azáltal, hogy európai összefüggésbe emeli, nem csökkenti, hanem növeli Bethlen és Erdély szerepének nemzetközi jelentőségét.⁶¹

Az *Erdélyi Helikon* szerkesztőségének felkérésére a folyóiratban ismertette Kós Károly *Erdélyét*. Átértelmezte és szélesebb összefüggésekbe emelte azt a képet, amelyet a Bethlen-monográfiában megrajzolt. Úgy látta, hogy Kós Károly a 17. század óta kialakult erdélyi elkülönülést, a transzilvanizmust sugározta vissza a korábbi időszakokra, idealizálta az erdélyi nemzetiségi és társadalmi együttműködést, és demokratikus igényeit vetítette rá a történelemre. Ez, miként Gyárfás Elemér *Bethlen Miklósa*, visszahatás a 19. századi magyar történetírók – Magyarország és Erdély unióját igazoló, Erdély szerepét a magyarországi alkotmány- és vallásszabadság védelmezésére szűkítő, az erdélyi öncélúságot nem érzékelő – szemléletére. Mind a kettő érthető, ám egyoldalú beállítottság. Az erdélyi elkülönültség a 17. század előtt egy volt a magyarországi lokalitások közül. Úgy, mint a felvidéki, a dunántúli vagy az alföldi. „Kifejlődésében érzelmi és politikai momentumok nagy szerepet játszottak; az érzelmiéek közt a ressentiment azon szenvedések reakciójaként, melyeket a Báthory Zsigmond és Basta-féle visszacsatolási kísérletek okoztak, – ekkor veszik észre az erdélyiek, hogy Magyarország felől rossz jön reájuk –; a politikai momentumok közt döntő 1. Bocskay erdélyi koncepciója, török és nyugati magyar között, 2. Bethlen Gábor és a két Rákóczi György nagyhatalmú, önálló Erdélye. Az emberi történet egyik legnagyobb hajtóerejét, az államét, becsülnénk le, ha a Bethlen és Rákóczi öncélú Erdélyének nem tulajdonítanánk annyi erőt, hogy létrehozza az erdélyi ember fejében az erdélyi öncélúság tudatát. Külön erdélyi állam, külön erdélyi gazdasági és politikai terület, erős hadsereggel, öncélú diplomáciával: ez a legelső etapé-ja az erdélyi gondolatnak, a biztos, szilárd alapja a transzilvanizmusnak, mely azután Bethlen Erdélye – és annak emléke! – körül lerakódott. De bár Kós Károlynak a korábbi időkre vonatkozó megállapításait nem is tudom realitásként, inkább csak szellemes, vagy mély érzésű konjektúraként felfogni, annál több realiztikus vonást találok az ő későbbi Erdélye arculatján. [...] A Habsburg-uralom alatti nagyfejedelemség az, mely a 18. és 19. században átveszi a bécsi és magyar barokk életformákat, mégpedig nemzetiségi és társadalmi különbség nélkül (igen érdekesek a Kós Károlytól felhozott barokkizáló polgár- és parasztházak), s ezzel az erdélyi népek még közelebb jutnak egymáshoz és a közös, erdélyi kultúrához. Itt talán kiemelhető lett volna a 18. században uralkodó katolicizmus hatása, mely a protestáns fejedelmektől megalkotott erdélyi öncélúsághoz most hozzátette a magáét és így lehetővé vált, hogy később vallási különbség nélkül ragaszkodjanak Erdély lakosai az ő transzilvanizmusukhoz.”⁶²

61 Szekfű Gyula: Új színek a Bethlen Gábor-arcképhez. *Erdélyi Helikon* 1929. 771–778.

62 Uő: Kós Károly Erdélye. *Erdélyi Helikon* 1930. 77–78.

A magyar múlt és a demokrácia kérdése két külön kérdés, amely nem függ össze egymással: „az előttünk járt történetkutató nemzedék némiképpen a nemesi rend történetét kereste a magyar történetben [...] ha ez hiba volt, – és az volt! – akkor bizonyára hiba lesz az is, ha valaki viszont a szegény ember történetévé egyszerűsíti a magyar történetet, mely társadalmilag éppoly komplex, mint akár-mely nyugati nép története, s melyben a kultúrát, emberszeretetet, erényeket évszázadokon át gyakorolták (ha nem is mindnyájan) a magasabb osztály fiai. Hogy ma valamiféle kultúránk van és annak gyökerei évszázadosak, ezt bizony a közép- és újkori »oligarchiának«, magas- és középpapságnak is köszönhetjük, [...] [a] szociális apriorizmusból logikusan következik, hogy a történet, valóságos realiztikus rajz helyett, a szegény ember üldöztetésének érzékeny előadása lesz, melyből szociális érzéseket igen, de történetet nem lehet tanulni. [...] nála is fekete lesz minden, ami nem demokrata és szociális, – viszont különös fényt kap az, amiben keresett elveit meg tudja találni. [...] Józan szemlélet lehetetlen, hogy fel ne ismerje az I. Ferdinánd-féle várrendszer felépítésének fontosságát, úgy a magyar eszmére, mint Erdélyre is: magyar végvárvonat, a Habsburgoktól ausztriai és birodalmi segélyből hozott pénz és véráldozat nélkül az erdélyi paraszt legfölbjebb rája-sorban, a moldvai és havasalföldi mintájára, művelhette volna földjét. A pusztaság megtartása a törökkel szemben antidemokrata nagyurak, Dobók, Zrínyiek, Nádasdyak műve, akik a társadalmi osztályokat össze tudták fogni, le egész a jobbágyig, rábeszéléssel, rendelettel, erővel, s akik nélkül a török egy pillanatig sem respektálta volna az erdélyi életet. A magyar múlt, s benne Erdély fennmaradása a régi századokban a demokrácia kérdésétől egészen független volt.”⁶³ „Kós Károly faj- és műveltségszeretete, saját művészetén kiképzett átfogóképessége, mellyel egész korszakok lelkét egy pillanat alatt megragadja, olyan tulajdonságok, melyek nélkül a kutatásban és alakításban utódai sem lehetnek el. De utódainak valamivel objektívebben kell nézniök a múltat és kevesebb engedményt tenniök a jelen és jövő igazolása kedvéért. Ezzel az ő faj- és népszerűtetük nem lesz kisebb, mert nem mindig az a legnagyobb szenvedély, mely szabadon lángol, hanem néha az, melyet a hideg ész leszorítva tart. A historikusnak pedig a hideg ész nem éppen népszerű, de elengedhetetlen rekvizituma.”⁶⁴

Szekfü Gyulának a Kós Károly könyvéről az *Erdélyi Helikon*ban közölt gondolatmenete már előrevetít egy négy évvel későbbi fejleményt. Azt, hogy Szekfűt a transzilvanizmus, a Sarló-mozgalom és más, társadalmilag radikális *kismagyar* kezdeményezések abba az irányba befolyásolták, hogy a *Három nemzedék* újabb, „Trianon óta” című fejezetében a *neobarokk társadalom* rendszerkritikusaként pozicionálja újra magát.⁶⁵

Ekkor így írt: „a heroikus munkához, melyet valósággal »új nemesek« végeztek nagyon is demokratikus gúnyában, kellett egyszerre alapnak és betetőzésnek a

63 Uo. 79.

64 Uo. 80.

65 Vö. Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Egyetemi Ny., Bp., 1934. 456–465.

transzilvanista gondolat, melynek történeti visszavetítéséből is sok olyan értéket és kincset lehetett nyerni, amely a zaklatott erdélyi magyarság életében felhasználható. Így nyúltak vissza legelőször is az erdélyi fejedelemség történetének XVII. századi koncepciójához, mely szerint a kis bércecs Erdély mindenkor a szabadság, a teljes lelki függetlenség országa volt, ahol három nemzet és négy vagy még több vallásfelekezet élt egymással békében, lemondva egymás elnyomásáról, megnyugodván az uralkodásnál kevesebb egyenjogúság fogalmában. A gondolat hirdetői – az egész szinte egy kollektivitás eredménye, mindenki hozzáadott valamit, lelke értékeiből – talán nem sokat törődtek a történet lefolyt processzusával, mely Bethlen Gábornak erősen abszolutista módon összefogott államát megelőzőleg alig tud önálló transzilvanizmusról, de nemzeti lét fenntartásáért hevülő lelkük sikerrel aknázták ki az erdélyi történet minden lehetőségét, elsősorban a kulturálisakat: Bod Pétert, Apáczait, Kőrösi Csomát, Bolyai Farkast, Kemény Zsigmondot, de emellett Bethlen Gábor mérsékletét, Martinuzzi, Rákóczi György önuralmát, »türelmes liberalizmusát«. Mindezek együttléve adják az erdélyi szellemet, annak lelki egyensúlyozottságát, szellemi értékességét, kultúr nagyságát; mert »az erdélyi sajátosság nem más, mint az ellentétek közt kiegyensúlyozott magyar lélek manifesztációja.«⁶⁶

A Rákóczi- és a Bethlen-könyv fogadtatásának különbségei

A száműzött Rákóczi és a Bethlen Gábor; a Mit vétettem én? valamint a *Kritika és terror* nyilvánvaló szemléleti és műfaji párhuzamokat mutatnak. Ám *A száműzött Rákóczi* önálló forrásfeldolgozáson alapult, míg a *Bethlen Gábor* túlnyomórészt már feldolgozott anyagot értelmezett újra. A Rákóczi-könyv körül kirobbant politikai botrány és a Bethlen-monográfia fogadtatása némi hasonlóságot és fontos különbségeket mutat, hiszen a *Bethlen Gábor* visszhangja – mint láttuk – korántsem szűkíthető Szekfű Gyula és Rugonfalvi Kiss István (valamint az apologetikus református publicisztika) 1929-ben közreadott szövegeire. Ám Szekfű Gyula tudatában és főleg érzelmvilágában *A száműzött Rákóczi*-botrány és a *Bethlen Gábor* körüli vita összekapcsolódott, összecsúszott és feltehetően azonos jellegűnek mutatkozott.

Szekfű Gyula Rugonfalvi Kiss István vitabeli kijelentéseit, Baltazár Dezső és a református publicisztika tételeit Ballagi Aladár és Kacziány Géza megbélyegző állásfoglalásaival azonosította. Holott talán nem teljesen megalapozott valamennyit egy szintre hozni. Rugonfalvi Kiss István szakmailag nem látszik annyira súlytalannak, mint ahová a Rákóczi-botrány idején Ballagi Aladár süllyedt.⁶⁷ Szekfű Gyula viszont ugyanannak a demagógiának a felelőtlen képviselőit és azonos hajsza gerjesztőit látta bennük, önmagát pedig meghurcolt áldozatnak tartotta.

66 Uo. 460–461.

67 Eckhart Ferenc pl. Timon Ákos kritikusaként hivatkozott Rugonfalvi Kiss István *Nagy Lajos és az ősiség* című tanulmányára. Vö. Eckhart Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. In: A magyar történetírás új útjai i. m. (40. jz.) 451.

Ugyanúgy, mint a Rákóczi-botrány idején. Feltehetően a vádak előhívták benne azt a félelmet, hogy a hajsza sohasem ér véget. Bár egészen más helyzetben volt, mint bő másfél évtizeddel korábban, mégis a demagógia által fenyegetettnek és politikai üldözések potenciális célpontjának hitte magát. Az egyértelműen szakmai, sőt baráti bírálatot is nehezen viselte, könnyen személyes támadásként élte meg, és korántsem volt mindig képes elhatárolni a politikai támadástól. Egykori áldozatként most is elégtételt keresett, nem pedig egyenrangú félként viselkedett egyenrangú vitapartnerek polémiájában. Akkor is, amikor a számára fontos személyes kapcsolatot a szemléleti különbségek ellenére meg akarta őrizni. Annak ellenére, hogy a két könyv körüli eseménysor és Szekfű Gyula helyzete alapvetően eltért egymástól. A Bethlen-könyv körül – a fenyegető előjelek ellenére – ugyanis nem robbant ki országos politikai hisztéria.

Szekfű Gyula már régen nem egzisztenciájában és jó hírében megkérdőjelezett bécsi allelvértárnok, hanem az ország első egyetemének tanára, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja s a *Magyar Szemle* szerkesztője, a magyar szellemi élet egyik nagy tekintélye, a tudományos kánon meghatározói közül talán a leginkább formátumos *magister*; tehetséges tanítványainak lelkiismeretes tutora volt. Az a történétíró, aki a *Három nemzedékkel* akkor már majd egy évtizede nagy népszerűsége tett szert, s aki éppen abban az időben írta a *Magyar történet* Mátyástól az I. világháborúig terjedő kötetét, amelynek 25 ezres példányszáma összehasonlíthatatlan volt a tudományos közlemények elterjedtségével. A szintézis Szekfű által írt kötetek közül kettő akkorra már meg is jelent, s a harmadik 1931-ben látott napvilágot. Akkor, amikor Szekfű Gyula historiográfiai helyzetképét és programját papírra vetette és a szellemtörténeti átértékelés reprezentatív kötetében megjelentette.

IVÁN ZOLTÁN DÉNES

GYULA SZEKFŰ'S IMAGE OF GÁBOR BETHLEN

The monography of Gyula Szekfű (1883–1955) about Gábor Bethlen, prince of Transylvania (1613–1629), and his history of Hungary in the 16th and 17th centuries, which formed a part of the *History of Hungary* written together with Bálint Hóman, appeared almost simultaneously in the late 1920s. Part of the echo made by his Bethlen monography reminded Szekfű of the similar scandal once caused by his book on the exiled Ferenc II Rákóczi (1913), while the current interpretations reduced the Bethlen-debate to the polemic between Gyula Szekfű and István Rugonfalvi Kiss. If one follows this interpretation, one is bound to adopt the opposition between the erudite scholar (that is, Szekfű himself) and the nationalist demagogue which Szekfű himself used in accounting for the trouble stirred up by his book, an opposition which shadows both the variety and manifoldedness of the book's reception and the very content and context of it.

The major professional authorities in the second half of the 19th century and the first decades of the 20th, like Sándor Szilágyi, Dávid Angyal, Henrik Marczali and Árpád Károlyi, mainly accepted the self-image reflected by Bethlen himself: the view of a prince who developed Transylvania into a factor of European politics, and successfully balanced

between the Habsburg and Ottoman Empires; by occasionally playing the two against each other, he could emerge in the face of foreign absolutism as the champion of Hungarian constitutionalism and liberty, and the protector of religious liberty against Counter-Reformation. It was not primarily on the exploration and analysis of new source material that Szekfű based his reinterpretation of the personality and role of Bethlen; rather, he used the interpretational network provided by the notion of *raison d'état* elaborated by Friedrich Meinecke to refute the traditional view of Bethlen which, from his standpoint, was merely a projection of the modern conceptions of liberty and religious tolerance into the past and thus both ahistorical and outdated. According to Szekfű, European politics in the 17th century was determined by pure interests of power and the need to establish the absolutist state. It was exactly such an absolutist state that Bethlen constructed in Transylvania, oppressing the local estates (*rendek*, *Stände*), and was consequently neither an external supporter of Hungarian constitutional liberty nor an implanter of religious freedom. The latter he merely used, like so many among his contemporaries, as a point of reference, in order to make his own interests prevail without any limitation. Far from struggling for the liberation of Hungary from the Ottoman yoke, he consolidated the existence of the principality of Transylvania as a buffer state created by the Ottomans from the parts of the Hungarian Kingdom that became the very means of maintaining political division. Instead of reestablishing the nation's integrity, he further intensified the conflict between the principles of east and west within the national community. This view adopted the very arguments and accusations used by the contemporaries of Bethlen himself to discredit him as a shamefully selfish, manipulative and reckless Ottoman vassal. These accusations were contested from several directions and on varying intellectual level, and later Szekfű himself reformulated his view.

CONTENTS

STUDIES

Beatrix F. Romhányi: Monastic Network – Settlement System – Population. On the demographic changes of the medieval Hungarian Kingdom	1
Géza Pálffy: The Century of Ruptures and Compromises: The History of the Kingdom of Hungary in the Seventeenth Century from a New Perspective	51
Gábor Erdődy: László Szalay the Politician	67
Iván Zoltán Dénes: Gyula Szekfü's Image of Gábor Bethlen	97

WORKSHOP

Márton Szilágyi: To Bear the Unbearable. The Prison-World of the Convicts of the Martinovics Conspiracy	121
Iván Halász: Polish City-states under International Supervision in Pre-1939 Europe: Cracow and Danzig as Free Cities	131

REVIEW ARTICLE

Researches on the Angevin Monarchy in Hungary from an Italian and French Perspective	155

COMMEMORATION	175

E SZÁMUNK SZERZŐI

DÉNES IVÁN ZOLTÁN, az MTA doktora, eszmetörténész (Budapest) • ERDŐDY GÁBOR, az MTA doktora, egy. tanár (ELTE) • ARMAND JAMME, directeur de recherche (CNRS, Paris) • HALÁSZ IVÁN PhD, tud. főmunkatárs (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet), a Sziléziai Egyetem (Opava) Közpolitikai Karának vendégprofesszora • VINNI LUCHERINI (Università degli Studi di Napoli Federico II) • SERENA MORELLI (Seconda Università degli Studi di Napoli) • PÁLFFY GÉZA, az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA BTK TTI) • PÉTER KATALIN, az MTA doktora, kutató professor emeritus (MTA BTK TTI) • F. ROMHÁNYI BEATRIX, a történelemtudományok kandidátusa, tanszékvezető egy. docens (Károli Gáspár Református Egyetem) • SZÁSZ ZOLTÁN, a történelemtudomány kandidátusa, ny. tud. tanácsadó (MTA BTK TTI) • SZILÁGYI MÁRTON, az MTA doktora, egy. tanár (ELTE)

ELTE=Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA BTK TTI=Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu . honlapon olvasható

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Uri utca 53.,
telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A Történelmi Szemle 2015-ös évfolyamának
megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

nka

Nemzeti Kulturális Alap

